

առանց խոշոր կողմնակի ավակցիների, դորա համար էլ մեր արեւելեան լիզուի զարգացման պատմութեան մէջ, ամենափայլուն էջերից մինն, անստարակոյտ, պատկանում է Աղայեանին: Իրբեւ մանկական զրոյ նա անդուգական է ոչ միայն մեր մէջ, այլեւ, ինձ թւում է, նրա դասադրքի ուսուցչին տարին իր նմանը շուրջ մեզանց շատ աւելի բարձր եւ յառաջադիմական ազգերի մէջ: Գոնե Գեորգիանցին, Ռուսը եւ Ֆրանսիացին շունչին մի այդպիսի դասադրքը:

Այդպիսի մի բազմակողմանի եւ խոշոր տաղանդի հետ Աղայեանն ունի մի ազնիւ ու շիտակ բնասրտութիւն, դրա համար էլ անխտիր ամենքից յարգուած ու սիրուած է նա: Քիչ գործիչներ կարող են պարծենալ, որ իրանց կենդանութեան ժամանակ այնքան սիրուած ու յարգուած լինին, ինչպէս Աղայեանը: Իր այդ շիտակ, անկեղծ ու լայն բնասրտութեան շնորհիւ նա էլ եւ պատկանել արեւել խորհրդի կամ արեւել նեղուիտ կուսակցութեան, այդ պատճառով էլ մեր լրագրիներէրց շատերը շնորհ չեն ինչպիսի նրան հայածելու, որով եւս առաւել նպաստել է Աղայեանի ժողովրդին սիրելի անելու: Կերբքին բարեմասնութիւնների հետ բնութիւնը չի զրկել նրան նա եւ արտաքին բարեմասնութիւններից, որովհետեւ նա մի բարձրահասակ, վեհամ հայեացքով, լայն ճակտով եւ հազուադիւրս գեղեցիկութեան տէր մի աղամարդ է, որ ամեն մի հանդիպողին ներշնչում է պատկառանք եւ հիացմունք միաժամանակ:

Թիֆլիզ, Մայիս 7/20 1902թ.:

ՀԱՄԱԳՈՐԶ

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻՆՆ ՎԵՐԵՊՈՍ ԵՒ ՆՈՐԻՍ ԹՈՐՈՒՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Բ.

Նորայր Բիւզանդացոյ Կորինն այն տեսակ երկասիրութիւններէն է որոնք ուսմանուած են նշանաւոր յառաջադիմութիւն տալ քննասիրութեան գիտութեան:

Կորինն խորունկ աշու մը բացաւ հայ մատենագրութեան խոլան գալուին մէջ:

Նորայրի առաջարկած լուծմանն առթիւ արուելու դասաստանը՝ դիտուններուն կը պատկանի: Բայց ներքեւի է մեղի այժմէն զարդի հրապարակագրութեան յայտնած դիտողութիւններովը: Իս տանց մէջ հատ մը միայն կարգադի մինչեւ հիմա, Հ. Ս. Սարեանի յօդուածը:

Մատենագրական մի վրայ դարձանական մը աւելցնել չէ նպատակ, այլ նախ վեր հանել Արեւադատուելի յօդուածագրին քանի մ'անձղուութիւններ, եւ պնդել այն կէտերուն վրայ՝ որոնք աւելի բնականման կը կարօտէին՝ քննասիրութեան մասնաւորաբար պիտանի զարգացման տեսակետով:

1 «Բազմակող», 1801, էջ 250—255:

Հ. Ս. Սարեան կը վկայէ սապէս — Կորինն համար, որ արդար է. — «Երկ արժանապէս գրուածներն, գործ դասադրքերն, գործ՝ երկայնամիտ համբերութեան պտուղ, դիւրահասկանալի, գրութեանք՝ կարգադրանք»:

Իմ կարծեքս՝ այս ընդհանուր գովասանքէն մեծ բան չի հասկեցուի, երբ գործին մասնաւոր արժանիքները գովուած չեն: Ի՞նչ կը նշանակէ Գեորգիանցիդ եւ հոգիւրաւիտէսն պարզ գործ, թէ՛ շունչայր իսկական արժէք:

— «Այլ եւ զայս չենք ուշեր ձրի (?) կերպով բաժնաւ»:

Ինչ որ մէկ ձեռքով կը շնորհէ Հ. Ս. Սարեան, կը սպասէ որ միւս ձեռքը լեցուի փոխարենովը, եւ բուկի ուղէ թերեւս թէ Կորինն դէմ գրութիւնները համարժէք են թէ՛ր գրութիւններուն. թէ գովեստը պարտի հատուցուի նոյն արժէք պարտաւով կամ քննադատութեամբ: Անցնինք:

Վեր. յօդուածագրին այսպէս կ'որինակէ բնագրին հետեւեալ տողերը:

— «Առաջին թարգմանչաց ժամանակէն երեք մատենագրութիւնք հտած են մեզիս. (էջ 251, Ա. սիւնակ):»

Եթէ Նորայր այսպէս գրէ՝ արտառոց բան մ'ըսած կ'ըլլար. բայց ինչք զրա՞ծ է. «Երեք հայ պարսկական մատենագրութիւնք»:

— Ձերհոգեւ յերկէր կ'ընդհանրէ ասացուածքը (էջ 252, Ա. սիւնակ) ուղղել է «Կարճորեալ դուրսեւ յերկէր կործանի»:

Վեր Հ. Ս. Սարեան կը քննադատէ «Տեղեւակին սեփական աշխարհաբար-գրաբար շափաղանց բռնապաշտ խորթութիւնները»:

Այս դիտողութիւնը՝ առիթ կու տայ ինծի քննելու յօդուածագրին աշխարհաբարը՝ հատուկ օրերու, երբ օրինակի համար՝ կը գրէ «Մագնիսական քունը», եւ տեղի օրերու աշխարհաբարը՝ երբ քննադատական ուսումնասիրութիւններու մէջ կը մտնէ, հայկական հին մատենագրութեան վրայ (Հմմտ. Բազմակող, Յուլիս 1900, էջ 296—302):

Հ. Ս. Սարեան չի վարանի գրելու «Եւ 1897» — «Է լայնը հասարակաց»։ «Ետ սակաւ ժամանակի» — «ոմանք ի քննադատից» — «Թուի թէ ի բազի կը շըլիք» եւ այլն:

Վեճադանութեան զանազան կէտեր են հետեւեալները:

Վերապատուելի յօդուածագրեր կը հարցնեն տեղ մը (էջ 253, Բ. սիւնակ. Եւսեմ. 1.) — «Իսկ Կալաբարցիք եւ Եւթաղ երբ արարած նուեցան», — Կորինն 433երորդ էջին մէջ պիտի գտներ ասոր պատասխանը. — «Հաւանական է թէ Կորինն թարգմանած է դր-Լուի Եւսեմ-Բանն առկնդանութեամբ Մաշտոցի, եւ արար արարածութեամբ զՄակարայցիս թարգմանած է յետ մահահաւան Մաշտոցի»։ Սակէ զատ Նորայր կ'ինքնագրէ նաեւ թէ «Ղարս Մաշտոցի յօդուած է իբր յամի 443—444. Ղարսթանգեղ եւ զԲիւզանցի թարգմանած է յամին 444—449» (էջ 433):

Նոյն էջին մէջ Նորայր կը ձեռնարկէ ասովն ինչի՞նչ (որ անտես ֆիցցած է Հ. Ս. Սարեանի):

այսինքն լուսաբանելու համար կարելու խնդիր մը՝
իր է «գիտել զգամահակազրութիւն թարգմա-
նութեանց մեր Ոսկեգարուն» թէ որ զվեր որոյ են»,
Նորայր կ'աւելցնէ թէ բանասերներէն ուս
մինչեւ այսօր զրաջած եր այս խնդրով:

Ուրիշ տեղ՝ Հ. Ս. Սարեան վկայութիւն մը
իր բերէ հայ հին գպարութեան պատմութենէն,¹
կէ Ագաթանգեղոսի գործը երեք մասի կը բաժ-
նուի, որոնց «երկրորդ մասը կրնայ ինչո՞ք սե-
պուիլ», եւ երրորդն՝ «յաւելուած»:

Հայ մատենագրութեան սիրահարներն ան-
համբերութեամբ պիտի սպասեն գիտնալու Նորայրի
կարծիքը՝ Ագաթանգեղոսի գործին բաժանումնե-
րուն վրայ — «որպէս ու երեք մասին ու մատե-
նագրական ոճը նախ երեւոյ»,² Թերեւս այս այն
կարգի խնդիրներէն է «զոր Նորայր կը փափաքէր
ընդարձակել եւ աւելի յոյժ տալ անոց փաստե-
րուն, բայց 1899 տարուայ Մարտի մէջ ընդունած
հարուածը (Տիկին Նորայրի մահը) խորակեց զինքը
բոլորովին» (Յատաշարան, էջ ԻԳ.)

Գառնապով նախընթաց կէտին՝ կը հարցը-
նեմ եւ ինքն թէ ինչու Հ. Ս. Սարեան անկատ-
ար թողու ակնարկուած առաջին գլխին կարեւորու-
թիւնը, որուն պատիւը Նորայր կը վերագրէ իր
անկէն, եւ միւս կողմէն Վեր. յօդուածաբար կը
խօսի «էն-տէ» մը վրայ՝ զոր Նորայր չ'ըսեր թէ
ինքն հարեց:

Նորայր չ'ըսեր թէ ինք գառնա Կորինի,
Ագաթանգեղոսի, եւ Բիւզանդի պատմութիւն-
ներուն ոճի նմանութիւնը, այլ Հաւատարմու-
թեամբ ի մէջ կը բերէ, — ինչպէս տեսնալ վերը,
— Չամչեանի, Գաթըրճեանի, Այսոնեանի առ-
բակցութիւնը, նախատեսութիւնները, կարծիքները,
եւ կ'ըսէ բացօթյ՝ կերպով. «Չմին վերջինչալ
բանասիրաց եւ կը հռչակեմ, եւս», Նորայրի գոր-
ծին ազդեցիքը կամ եղանակութիւնը կը պակսի
արեւելք տնով՝ որ իր նախորդները «հաջի վն հա-
մարտ իրենց նիւթէն գուրս ելելով այս փաստերը
սխլել: Լարկաւ լուսագոյն եր որ հաջի համարձ-
ըլլին: Բերիստափոր ընդմեջստի հաւկթիին պատ-
մութիւնը յաւիտենական ճարտարութիւն մըն է:

Նպատակս չէր խնդրէն շեղիլ, եւ ոչ իսկ
բաւերու վրայ խաղալ. այլ ճամբայ մը պատրաս-
տել աւելի ընդարձակ եղանակցութիւններու որոցը
պիտի շուշանամ հանդիսը:

Այսօր եղելութիւն մըն է որ Նորայր Բիւ-
զանդաքի առաջնակարգ գիրք մը կը գրուէ հայ
մատենագրութեան մէկ մասնաւոր ծիւղին մէջ՝
որուն նպատակն է հին գրչագիրներուն ընթեր-
ցումը, մեկնութիւնն եւ լեզուաբանութիւնը: Ըստ
կարեւոր մասնագիտութիւն մըն է որ պարագային
համեմատ կը պահանջէ նաեւ պատմական կատա-
րեալ հմտութիւն:

Եթէ ուրիշը գտադափոր մ'ունենալ թէ ի՞նչ
իր կէս զար առաջ՝ այս մասնաւոր քննասիրու-
թեան վիճակը, բաւական է գիտել «Բարձրակէպի»,
1848 տարեան փետրուարի առաջին պրակին, ուր

կը գտնենք անանուն յօդուած մը (էջ 40—44),
«Մարաթի վանքին դատաստանագիրքը, խորագրին
տակ: Ասոր մէջ կը բացատրուի թէ ինչու Լաւ-
րենցացոյն եւ Միկիթար Գոշի գործերը սխալմամբ
չ'իթեւած են իբրաւ Հետ, թէ առաջինը թարգ-
մանութիւն է, եւ երկրորդը՝ հեղինակաբար գրուած .
թէ մէկը «Օրենսդրութիւնք» գրած է, միւսը՝
«Դատաստանագիրք»: Եւտոյ կը տեսնուին բազ-
դատութիւններ Ալենտիկ տպուածքին եւ Մարաթի
օրինակին միջեւ: Հոն՝ փափաք ալ կը յայտնուի,
կը խնդրուի նոր յայտնուած հեռագիրներու վրայ
ճանիթութիւններ տալ, որ ամէնքն ալ նոր լոյս
առնուն:

— «Որովհետեւ հիմայ շատ տեղ կը լսենք
— կը շարունակէ յօդուածը — որ ընդհանրութիւն-
ներ հաստատուած են որ կը փափաքեն կամ կը
խոստանան նախնեաց գրքեր տպելու եւ հրատա-
րակելու. շատ լաւ կամք է այս գործի, միայն թէ
ազգին օգուտը միանգամայն ընտիր եւ
ստոյգ ընթերցումներ կը պահանջէ, Շատ լաւ,
մինչեւ հոս:

«Նոր ճամբ կ'աղաչենք որ այդ խոս-
տացուած գիրքերուն հարազատութեանը եւ ըն-
տրութեանը վրայ զմեզ ապահով ընեն, եւ լսենի
որ յոյժապասել ընտիր կամ անխել չ'է օրինակին՝
Էն-տէ ուրիշ ու քոշէլ եւ քոշ-տէլ»:

Այս բոլորը շատ բարի է: Ինչ որ աչքի կը
գտնէ հոն՝ քննադատական սեղան աղբաւորութիւն
եւ անհապաստանութիւն է, որով յայտնի կ'երևայ
թէ 1848էն առդին անցնիլ պէտք չէ — գէթ
Վենետիկի գպրոցին նկատմամբ — փաստելու հա-
մար յառաջանալու դատարարութիւններ: Ահա-
տիկ փաստ մը՝ յայտնած կարծիքին. — միտ գրէք
հետեւեալ տողերուն:

— «Այն գրքերն որ ընդունուած են քոշ-
տէլ-տէլ տպուած են (այսինքն Վենետիկի
հրատարակութիւնները), եւ բաւական վկայեալ
օրինակներէ, զեպ է որ պոպուլ-ըլլաւ լուսագ-
ցուցներու, եւ հեռագրի մը մէջ տարբերութիւն
մը տեսնանուն պէս՝ չ'կատարին, շարադրուին,
համար-ըլլաւ օրու իրիւր — ոչ բնութեւն, ինչպէս
«Սովկա» լրագրին մէջ անցեալ տարի բանասերն
մէին ըսեր էր — (Եսկր Կարենեանց) որ բազա-
տած է Ս. Ղազարու խորենայիցի 1827ի տպա-
րութիւնը: Այդիս գպրութեան աղտոյժը հի-
մայ բացուելու վրայ է, բայց թէ որ մէկն իր տկար
բայութեան օգնական ցուպը թողը» Եւ քոշ-տէլ-
քոշ-տէլ ընդ առնէ, քոշ-տէլն էլ է:

Իսկուտ սուտ գիտելիք լեզու է առ, բայց
ճամբիւր նախադասութիւն մը կը պարունակէ, թէ
անկէ է վեր «բաներին գէշ», ճիշտած է Սաղ-
թիկէն էր, որ գէթ լեզունովոր տարի ետքը՝ զգալի
յառաջգործութիւն մ'ըրած ըլլային քննասիրու-
թեան անպարտելի մէջ Ս. Ղազարի բանասիրները:
«Բարձրակէպի», 1875 տարուայ Գ. Պրակին
մէջ (էջ 252, Բ. սիւնակ), զարմեալ անտարբար
յօդուածի մը կը պատահուի, հետեւագար անպա-
տասխանատու գրէէ մ'երած, ուր կը գտնենք հե-
տեւեալ հարցումը:

¹ Վենետիկ 1886, էջ 204:

² Պատմ. հայ. գպր. նոյն էջ:

— “Իսկ արդի հնաւերք” որք նախնեաց գրեթե ասպարեղում ձեռք կը զարնեն, արեւօք մը քաշելէն կրնան սրբագրել. հարկաւ նախ զանոնք, որոնք ինք ընկերացիք յետոց առաջ եկած են, եւ երկրորդ՝ դորեք նոյն իսկ իտրոֆալն Իսլամ իր-դոնէն է, այլ եւ միանգամայն յայտնի սխալ մը իմաստ կրեալ մէջն”

Թեքեա իրաւունք ունենայի կասկածելու, թէ “արդի հնաւերք” բառերէն հարկ ըլլաւ հաս- կնալ զնորայր Բիւզանդայի, որովհետեւ վերջինը կը նկատէ զայն իբր յարակիցողական յօդուած մը իրեն անձին գէմ, Հայկական Բաւարական-Սին անուն գրքին 22 եւ 23 էրորդ էջերուն մէջ. (Վ. Պոլիս 1880.)

Տասնեւօթը նոր տարի գեռ զլրելու էր որպէս զի վերայիշեալ հարցումը գտնել իր պատասխանը։ Անէք նորայր Բիւզանդացւոյ հրա- տարական հրահանգիչ մէկ գրքովի՝ մտքուր գաղտնեղեմով մը հեղինակուած, որուն մէջ նո- րայր կը բացատրէ իր “սրբագրելու կերպը” (ma manière de procéder aux corrections), եւ փո- խանակ փոշի ելլալ իրարեւոյն որոնք նշանակուած են “Բաղմամվայի” վերագրելու յօդուածին մէջ, հոս՝ կը գտնուին սրբագրելի կամ նկատելի փոխ- անջարդ նիւթ եղած յօդուածը ոչ շատ նպատակուր գաղափար մը կու տայ 1848ին մինչեւ 1875 ձեռք ձգուած յառաջիկանքին վրայ, Բացեւ Նոյն էլը 1875ին “Բաղմամվային”, ուր պիտի կարգաւք։

— “Վասն զի մէկը թէ որ ձեռագրաց մէջ եղած բոլոր շփոթութիւններուն տեղեակ ըլլայ՝ չէ ինչոր, կարծեմք (?), այսպէս իրար խօսել, թէ ըստ Իսլամի Գրքի եմ այս ինչ կամ այս տեղ ապա- շարուլ գրող մէջ։ Այս ձեռով բռնել կ'ըլլայ թէ ինքն բոլոր այն ձեռագիրներն աչքէ անցուցեր, քննել ու գտներ եւ այնպէս կը խօսի. այլ կար- ծեմ թէ պիտիւր ըլլայ՝ մօթով մտքուս ինչու չէ բռնել զանոնք մանր մանր գննելու, փոշի մէկ էնիս մ'ալ, թող թէ բոլոր ասպարուածները”

Աս գաղափարաց լուսազայն հերքումը՝ նո- րայր Բիւզանդացւոյ “Վորիւն” է, որ մօտ մօտ գննուած են գլխաւոր Հինգ գրքի, եւ ուրիշ քա- ռասուն երկու մասնաւորութիւն։

Աշխատողն եւ գիտնողն համար ժամանակ չի պահելու ամենագիտարին կարծուած գործերը կատարելու։

Բայց կ'երեւայ թէ դերերը յեղաշրջուած են։ Նորայր պիտի կարենար, եթէ արտօնուէր, Բուր այն ինչուսէն ուրիշ անգիտէ, ինչէլ “ա- րեւ”, “Բաղմամվայի”, յօդուածագրին բաւերովը։ Իրեն պակասոր ժամանակ չէ եղած, այլ արտօ- նութիւն։ Եթէ հաստատուք իր գրածին — եւ պէտք է հաւատալ — նա այցելու է 1876ին Ս. Ղազարու վանքը, բայց հոն զուցեր են իրեն “հարգելի Իսկ” մը ձեռագիր՝ որու կը փափաքէր աչքէ անցնելու բաւարանութեան եւ բժշկու- թեան Իսկի մը բառերուն նշանակութիւնը լու- րդընելու համար։ Այն ատեն Նորայր կ'աշխատէր

իր Գաղղ. - Հայ բառգրքին վրայ։ Բայց նա երախ- տագրութիւն կը յայտնէ Վ. Պոլսի Անտոնեանց միաբանութեան եւ Վիեննայի Միխիմարեան Գեր. Հայերուն որոնք հաճած էին իրենց մատենագա- րանին ձեռագիրները Նորայրի արամագրութեանը տակ գնել։ Այս տեղեկութիւնները կ'որոհակմ հոս՝ վերայիշեալ de l'Urgence գրքովին Վ. էլէն, Դասութ. Թիւ 1։

Վենետիկի Միխիմարեան Գեր. Հայերէն մէկը համարձակեցաւ որ մը, գրական վէճի մը առթիւ, “Գորսոս Լուրդիս” անունինը քննա- ղատական յօդուածները, իսկ կը փափաքէմ ըլլալ իրմ աւելի փափկատեղ, եւ սեւ է կերպով լամինել այն մերժումը՝ որուն հանդիպեցաւ Նորայր, եւ պարզապէս մանջմէ՝ մատենագրութեան եւ քննա- րութեանը շահուն համար՝ որ այն խնդրը պայտր ընդունուէր “Գորսոս Լուրդիս” հա- մակրութեամբ մը։

Ինչ ատորիքին քան կայ՝ հետեւաբար՝ Նորայրի գրքին նշանաբանն մէջ, ուր ան կ'ըսէ. “Ողբան կարեմ” զայն անձեմ”։ Անոր Ստեղծում՝ նստած, հարգաւոր ձեռագիրներէ զուրկ՝ որոնց անշուշտ շատ պէտք ունի եւ որոնցմէ ուրիշներ չեն օգտուիր այնպէս՝ ինչպէս Նորայր պիտի օգ- տուէր։ Եթեմագրութեան ասպարջը կը գտնեմ “Վորիւն” 1472երորդ էջին մէջ՝ ուր կայ։

— “Եթէ այսպէս օգտուել դիտեն (ձեռա- գիրներէ) Վենետիկի Միխիմարեանը, յուսահա- տակալ է մեր հին գրականութեան գիտութեան յառաջագիմութիւնը”

Թող ներողամտ ըլլան ինծի Վենետիկի Միխիմարեանին եւ իրենց համակողները — որոնց մէջ են ինքն ալ կը գտնեմ յօդագրութեամբ — բայց՝ այս արգելք մը չէ որ իբր հրապարակա- գիր “Ողբան գտնեմ” զայն գրեմ”։

Պատմական յետադարձ այս համոտու նպատակին շնորհիւ է որ կարելի կ'ըլլայ բնութիւն Վ. Ս. Սարեանի հետեւեալ խորհանքին հասողու- թիւնը՝ որ կարծեմ՝ մոլորած մէկ արմաղանդն է “Բաղմամվայի” հինաւուրց ոճին։

— “Իրեն թէ ինքն Նորայր երբեք չի սխա- լեր, չէ սխալած եւ պիտի չի սխալել” — (“Բաղմ.” 7 էջ 255.)

Վ. Ս. Սարեանի մատենագրականին մէջ կը նշմարեմ ուրիշ գլխաւոր թերութիւն մըն ալ. այսինքն՝ չէ ուղղած “Վորիւն” նման գործի մը առթիւ գէթ ինչեւ Նորայրի ուրիշ երկարութիւնները՝ որոնք այնչափ յարակցութիւն ունին ներկայ գործին հետ, մանաւանդ որ աս անոնց մէկ ընդարձակ հետեւութիւնը եւ ճիշտ կիրառու- թիւնն է։

Վեր. Բօգուածագիրը գրած է այնչափ՝ որ- չափ “Ինչու” “Բաղմամվայի” էլէրըն — մոտեա- լով պահ 5-ը “Մագնիսական քունիւն” առթիւ նոյն էջերուն առած անսովոր առաջակականութիւնը՝ որ պէտք չէր թողուլ իրեն ու եւ իւրօր խալթ՝ քիչ մ'աւելի երկնաւոր համար “Վորիւն” վայ՝ շատ կարեւոր գործ մը մտքեւորութեան ղնաթի- րութեան յառաջագիմութեան տեսակետով։

1 De L'Urgence d'une édition critique des textes arméniens. (Հոսմ 1892.)

Յառաջդիմութեան ստատիստիկը՝ արդարեւ՝ միայն հեղինակները չեն։ Հրապարակագիրներն ալ պարտաւոր են՝ մանաւանդ քննադիրութեամբ զբաղողները՝ հետեւել զարգացման հոսանքին։

Ի՞նչ գեղեցիկ առիթ էր Հ. Սարեանի համար՝ ցուցնելու թէ ինչն ալ արժանի քննասեր մըն էր «Կարկնի» հեղինակին, բայցապէս ալ համար թէ ինչ կերպով կ'ըմբռնէ յարգել «ազաւանութիւն ծնմարիտ հմուտներու» եւ բանասիրական հիւսիսը, որոնք վերջին դարուս մէջ բանասիրական ճիւղի վրայ մեծ լոյս ծագեցին» (ՏԵՄ «Բարգման» վեպ», Թուրքիա 1901, էջ 251, Ծանօթ. Թիւր 9)։

Եթէ ստուգիւ այսչափ շատ կը յարգէ ճշմարիտ հմուտները՝ Հ. Սարեան կրնար, օրինակի համար, քննադիրութեան պատշաճեցնել այն ընդհանուր օրէնքները՝ զորս Գեղարուեստներուն համար սահմանեց «վերջին դարուս» իմաստասիրութեան գիտութիւնը։

Ինչպէս որ արուեստի գործ մը՝ պատկեր մը, ողբերգութիւն մը, արձան մը, կը պատկերի ամբողջութեամբ՝ այսինքն բովանդակ գործերուն ան արուեստագէտին՝ որ անոնց հեղինակն է, այսպէս է նաեւ պատմական մասնագրական կամ քննադատական երկասիրութիւն մը, իր հեղինակին հետ բաղդատմամբ։

Գիտականները գիտած են թէ, արուեստագէտը ի՞նչ տարրեր գործերը իրարու ազգական են բոլորովին, ինչպէս մի եւ նոյն հօր զաւրները, այսինքն՝ իրարու հետ Նշանակելի նմանութիւններ կ'ունենան։ Այս տարրական ծանօթութեան վրայ հիմնուած է Կորիւն փարգապետի վերաբարձած հայրութիւնը ինքրի նիւթ եղած չորս թարգմանութիւններուն։

(Հարմարեցնելով)

ԳՐ. ՄԱՆՆԱՍԻ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹԱԼԻՔԻ ԿՐԹՈՂԻԿԱՍՏՐՈՆԸ

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն կարեւոր կէտերը, եթէ ոչ մութի՝ գոնէ անորոշութեան մէջ են դեռ, ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններու պակասութեան ու անձնորութեան համար, այլ մանաւանդ եկեղեցական աշխարհագրութեան մը բացարձակ անմշակութեան մ'արդիւնքով։ Պատմագիտութեան հետաքրքիրները մտահոգ կ'ըլլան, երբ այդ անորոշութիւններու մէջ անպարզ կէտեր՝ մասնաւորաբար սերտ աղբիւս մ'ունին պատմական մեծ իրողութիւններու եւ ամենէն Նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ։

Գիթախտաբար մեր բոլոր պատմագիրները պատմութեան պահանջին համեմատ կարեւորու-

թիւն չեն տուած աշխարհագրութեան։ Պատմութիւն՝ որ առանց աշխարհագրութեան գիակ մ'է։ Աշխարհագրութիւն, որ առանց պատմութեան կ'մարմն մ'է։ Եկեղեցական պատմութեան մէջ մանաւանդ խոշոր կերպով աչքի կը զարնէ աշխարհագրական ճիշդ տեղեկութիւններու պակասութիւնը։ Իսկ անձնութիւններն այնչափ շատ են որ մանաւանդ հոմանուն եւ համանուն վայրերու ու տեղերու մէջ, պատմագիրը մեծ դժուարութիւններու կը բաղդի անոնց առջեւ։

* * *

Ծովագ այս դժուարութիւններէն մէկն է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ։ Պատմական տեղեկութիւններ եւ ժողովրդական մէջ պահուած աւանգութիւններ(?) իրարու կը հակառակին եւ համանուն տեղերու կամ վայրերու գոյութիւնը կարծես իրաւունք կու տան նոյն հակառակութիւնը մշակելու՝ իբր իրողութիւն։

Ծով կամ Ծովագ անպատճառ կ'ընկնոյ մէջ, աւելի ճիշդ խօսելով՝ Եփրատացիներու մէջ է։ Եւ կ'ընկնու ու Եփրատական երկրները, ամբողջ Միջագետք, միջին դարու քաղաքական ամենամեծ եւ շատ փոփոխական դէպքերու թատր եղաւ։ Մէջ կողմէն Բուզանդական աշխարհագրութեան յայտնի ձգտումներն եւ ներքին փոքրիկ թագաւորութիւններու, իշխանութիւններու աւատական դրութիւնը, միւս կողմէն խաչակրութեան գործողութիւնները, Եփրատի մոլորութիւններուն տիրապետութիւնները եւ Թաթար խաներու արշաւանքները՝ թէ պատմական դէպքերու խճողումներ երեւած բերին եւ թէ աշխարհագրական կամ տեղագրական զերբոյ քննող օրագրութիւններ ըրին։

Եւ ժամանակին բոլոր ռազմագիտութիւնը, որ անատիկ բերդերու, լեռների եւ կիրճերու գրաւման ու տիրապետութեան մէջ կը կայանար առիւծային ոյժ ունեցող բազումներու հետ, շատ դիւրին է ըմբռնել թէ բերդերու աւերումներ կամ գրաւումներ, նոր բերդերու կառուցումներ, եւ այս բոլորն արագ պարզ, իրարու ետեւէ, աշխարհագրական ու պատմական որչափ կ'ընթին ու կ'նշխոնեւրու տեղի պիտի տային։

Մատթեոս Ուսայեցւոյ պատմութիւնը, զոր օրինակ, որ շատ լաւ կ'ընդգրկէ մեր Նկարագրած դարը, կրնայ որոշ գաղափար տալ նոյն իսկ իր պատմագրերու աճով։ Այնքան դէպքեր ու դէմքեր, այնչափ բերդեր ու վայրեր կան իր առջեւ որ իսկպէս խառնուրդ մ'է իր պատ-